

ORTAQ TÜRK DİLİ YARATMAQ İDEYASI TƏDQIQATÇI ALİMLƏRİN DÜŞÜNCƏSİ MÜSTƏVİSİNDƏ

Aynur SEFERLİ*

Xülasə

Türk dilli dövlətlər arasında münasibətlərin, əlaqələrin gücləndirilməsi, dərinləşdirilməsi çox əlamətdar və sevindirici məsələdir. Buna böyük və zəruri ehtiyac var. Bu inteqrasiyanı dövr, zaman, reallıq özü tələb və diktə edir. Hazırda türkoloji dilçiliyi türklər arasında ortaq ünsiyyət dilinin yaradılması məsələsi daha çox maraqlandırır. Türk xalqlarının 2007-ci ildə Bakıda keçirilən XI qurultayında ortaq türk dilinin yaradılması haqqında tövsiyə də qəbul olunmuşdur. Lakin türkdilli ölkələrin rus imperiyası tərəfindən işğalından sonra bu qardaş, dili bir, dini bir millətlər arasında süni uçurumlar yaranmağa, onlar arasındakı sıx əlaqələr zəifləməyə başlamışdır. Akademik T. Hacıyev M. Kaşğari, Ə. Hüseynzadə, İ. Qaspiralı və Z. Göyalp kimi şəxsiyyətlərin arzularının davamçısı, vərəsəsi kimi çıxış edir, bu işi başa çatdırmağı özünün bir vətəndaş, türklük borcu sayırdı. Bu ideyanı həyata keçirməyi özünün şərəfli vəzifəsi hesab edir, müxtəlif türk xalqlarının nümayəndələri ilə türk dili ilə deyil, başqa bir xarici dillə ünsiyyət qurmağı hər bir türk üçün həqarət sayırdı.

Yaşadığımız dövrdə türk xalqları üçün ortaq türk ədəbi dilinin yaradılmasına böyük ehtiyac duyulur. Ortaq dil yaratmaq artıq zamanın tələbidir və bu sahədə ciddi addımların atılmasının vaxtı artıq yetişmişdir.

Açar Sözlər: Türk Dili, Ortaq Ədəbi Dil, Türk Xalqları, Türkologiya Elmi, Milli Dil

BİLİM ADAMLARININ DÜŞÜNCELƏRİ DOĞRULTUSUNDA ORTAK TÜRK DİLİ YARATMA ÜLKÜSÜ

Özet

Türk dili konuşan devletler arasındaki ilişkilerin güçlenmesi ve derinleşmesi çok önemli ve sevindirici bir konudur. Bu büyük ve gerekli bir ihtiyaçtır. Bu entegrasyonu zaman, gerçeklik talep ve dikte ediyor. Günümüzde, Türkoloji dilçiliği, Türkler arasında ortak bir iletişim dili oluşturulması için daha fazla çaba harcıyor. 2007'de Bakü'de düzenlenen 11. Türk Halkları Kongresinde ortak bir Türk dili oluşturulması önerisi de kabul edildi. Ancak, Türk dili konuşan ülkelerin Rus İmparatorluğu tarafından işgalinden sonra, Türk halkları arasındaki bu kardeşçe, dil bilimsel ve dinî yoğun ilişkiler zayıflamaya başladı. Kurultaya katılanlar, T. Hacıyev, M. Kaşğari, A. Hüseynzade, İ. Gaspıralı ve Z. Gökalp gibi şahsiyetlerin arzularının mirasçıları olarak işi sonuçlandırmayı Türklük borcu olarak görüyordu. Bu düşüncüyü hayata geçirmenin şanlı bir görev olduğunu düşünerek çeşitli Türk halklarının temsilcileri tarafından Türkçe dışında başka bir yabancı dilde iletişim kurulmasını Türkçenin kötüye kullanımı olarak değerlendiriyorlardı.

Var olduğumuz müddetçe, Türk halkları için ortak bir Türk edebi diline büyük bir ihtiyaç vardır. Ortak bir dil oluşturmak şimdi zamanın bir gereğidir ve bu alanda ciddi adımların atılmasının zamanı gelmiştir.

Anahtar Kelimeler: Türk Dili, Ortak Edebi Dil, Türk Halkları, Türkoloji, Ulusal Dil.

* Öğr. Gör., Azərbaycan Dillər Universiteti, Bakü Devlet Universiteti Doktora Öğrencisi, Bakü/AZERBAIJAN, e-mail: seferli_1988@bk.ru

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-0110-4569>

AIM OF CREATING COMMON TURKIC LANGUAGE ACCORDING TO IDEAS OF SCIENTISTS

Abstract

The strengthening and deepening of relations between the Turkic-speaking states is very significant and pleasing issue. This is a great and necessary need. This integrations required by time, reality. At present, the Turkic linguistics is more interested in the establishment of a common language of communication among the Turks. The recommendation on establishing a common Turkic language has been accepted at the 11th Congress of Turkic peoples in Baku in 2007. However, after the occupation of the Turkic-speaking countries by the Russian Empire, the intense relations between these brotherly, linguistic, and religious nations began to weaken. Academician T. Hajiyev who is heir of the desires of M. Kashgari, A. Huseynzade, I. Kaspirali and Z. Gokalp, and he owes it his duty to finish. He considered it a glorious task to implement this idea, and regarded it as an abuse of Turkish language by the representatives of various Turkic peoples speaking not in Turkish, but in another foreign language.

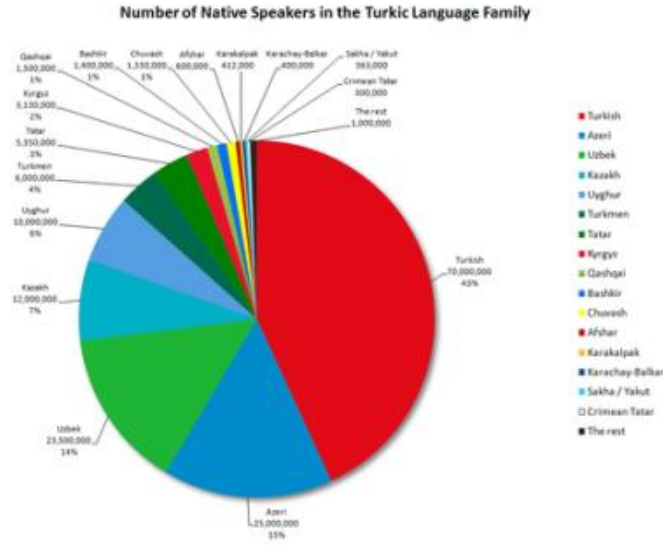
Nowdays there is a great need for a joint Turkic literary language for Turkic peoples. Creating a common language is now a requirement of time, and the time has come to take serious steps in this area.

Key Words: Turkish Language, Common Literary Language, Turkic Peoples, Turkology, National Language.

"Türkün dünyası böyük dünyadır. Biz elə etməliyik ki, türk dünyası daha da sıx birləşsin. Bunu etmək üçün bütün imkanlar vardır" (İlham Əliyev).

(Göy rənglə göstərilmiş ölkələrdə və muxtarlıqlarda Türk dilləri rəsmi statusdadır)

(Türk dilləri danışanların saya görə)

Dünyada böyük sayda əhalinin danışdığı qohum dillər qrupundan biri də 41 dil, ləhcə və ya şivədən ibarət olan **Türk dilləri** ailəsidir. Keçmiş SSRİ-də türkdilli xalqlar slavyan xalqlarından sonra II yeri tuturdu və SSRİ-də bu dil ailəsinə mənsub 23 dil olmuşdur. Türk dilləri qismən Dağıstanda (Qumuqlar, Noqaylar), Kabarda-Balkar, Qaraçay-Çərkəz (Balkarlar, Qaraçaylar, Noqaylar), Stavropolda (Noqaylar, Truxmenlər), Moldoviyada (Qaqauzlar), Litvada (Kəraimlər, Tatarlar), Krım (Krım tatarları) və s. yerlərdə də yayılmışdır. Alimlərin bir qismi türk dillərini Ural-Altay, digər qismi isə Altay dillərinə daxil edirlər. Çoxları tərəfindən müstəqil dil ailəsi hesab edilən türk dilləri 180 milyon insanın doğma dilidir.

Tarixi inkişafı Altay və Hun dövrləri (eramızın V əsrinədək), Qədim Türk dövrü (V-X əsrin əvvəli), Orta Türk dövrü (X-XV əsrlər), Yeni və ən yeni türk dövrlərinə (XVI-XX əsrdə) bölünən türk dilləri qəbul edilmiş təsnifata görə Qərbi Hun və Şərqi Hun qollarına ayrılmışdır.

1) Qərbi Hun qolu

Bulqar	Bulqar, Xəzər, Çuvaş dilləri
Oğuz	Oğuzlar (X-XI əsrlər), Azərbaycan, Türk (Türkiyə türkcəsi), Türkmən, qaqauz, Xorasa-türk dili, Əfşarlar, Salar dili
Qıpçaq	Başqırd dili, Qazax dili, Qaraçay dili, Balkar dili, Qaraqalpaq dili, Qumuq dili, Karai dili, Noqay dili, Tatar dili
Karluq	Özbək dili, Uyğur (yeni uyğur) dili

2) Şərqi Hun qolu

Uyğur	qədim Uyğur dili, Tuva dili, Yakut dili, Xakas dili, Şor dilləri
Qırğız-qıpçaq	Qırğız dili, Altay dili

Bir dilin nə qədər köklü və güclü olduğu, o dilin keçmişlə ölçülür. Şübhəsiz Türkcə ilk yazılı qaynağı “Orxon Yenisey” abidələri olan bir dil, min ildən çox keçmişlə köklü və güclü bir dildir. Türk dilləri isə qayda baxımından zəngin və asan öyrəniləndir. Bu qayda və qanunlar diqqət, genişlik və asanlıq baxımından riyaziyyat qaydalarına bənzəyir ki, bu da dil gücünün əlamətidir.

Türk dillərinin hamısında ahəng qanunu, samitlərin assimilyasiyası, kök və şəkilçilərin xüsusi quruluşuna malik olması, demək olar ki, eynilik təşkil edir. Bu tipoloji uyğunluq morfologiyaya da aiddir. Türk dili iltisacı dillərə daxildir. Onlarda qrammatik cins kateqoriyası yoxdur. Qoşmalar sözün sonuna əlavə olunur, sözdüzəldici və sözdəyişdirici şəkilçilərin sırası möhkəm qanunauyğunluğa tabedir. Hal və mənsubiyyət kateqoriyaları çoxlu ümumi cəhətlərə malikdir. Kök sözlərin heç bir şəkilçi qəbul etmədən işləmə bilməsi, vahid təsrif sistemi, əvəzlilərdəki ümumilik və s. olan oxşarlıqlardandır. Bu dillərin sintaktik quruluşunda da tipoloji eynilik çoxdur: söz və söz birləşmələrinin cümlədəki sırası sabitdir, təyin təyin olunandan əvvəl gəlir və onunla uzlaşmır, tamamlıq tamamladığı sözlərdən əvvəl gəlir, tabeli mürəkkəb cümlələr az, tərkiblər isə çoxdur. Lügət tərkibində ümumilik daha qabarıq şəkildə özünü göstərməliyədir.

Türk dilinin qədim yazılı abidələri (Orxon-Yenisey əlifbası ilə) VI-XI əsrlərə aiddir; daha qədim abidələri isə Mani, Brahmi və Soğdi əlifbası ilə yazılmışdır (Sintzyan və Orta Asiya). Sonralar türk yazısı (Uyğur və Ərəb əlifbaları ilə) şərqdə Kaşqar, Orta-Asiya və Qızıl Ordada, qərbdə isə Səlcuqilər dövlətində (Kiçik Asiya), Azərbaycanda, Türkiyədə, Misirdə, Hindistanda və s. yerlərdə inkişaf etmişdir.

Dünya üzrə götürsək türk dili dörd qütbə bölünür. Buna aşağıdakı qrafikdə nəzər yetirək:

Şimal türkcəsi	Cənub türkcəsi	Şərq türkcəsi	Qərb türkcəsi
Yakut dili	Türk dili	Özbək dili	Tatar dili
Dolgan dili	Azərbaycan dili	Uyğur dili	Çuvaş dili
Xakas dili	Türkmən dili		Başqırd dili
Şor dili	Qaqauz dili		Karay dili
Altay dili	Kırım Tatar dili		Qaraqalpaq dili
Uyğur dili	Xorosan dili		Qazax dili
Sarı Uyğur dili	Afşar dili		Qırğız dili
	Qaşqay dili		Kumık dili
			Nogay dili

	Qalay dili		Mesket dili
	Salar dili		Tuva dili
			Çuliman Tatar dili
			Balqar dili
			Qaraçay dili

Keçmiş Sovet türk xalqlarının arasında ədəbi dilləri inkişaf etməyə başlayan ilk olaraq Volqa və Krım tatarları, Azərbaycan və qazax mütəfəkkirləri idilər (Geoffrey, 1977: 209). Sovet İttifaqının "müsəlman" sayılan əhalisinin böyük əksəriyyəti türk dillərində danışdı (Geoffrey, 1977: 208). Sovetlər dövründə əvvəllər dialekt sayılan bir sıra ləhcələr dil statusuna qaldırılmış (Pool, 1976: 430).

Türkdilli dövlətlər arasında münasibətlərin, əlaqələrin gücləndirilməsi, dərinləşdirilməsi çox əlamətdar və sevindirici məsələdir. Buna böyük və zəruri ehtiyac var. Bu integrasiyanı dövr, zaman, reallıq özü tələb və diktə edir. Bu baxımdan, türkdilli dövlətlərin rəhbərlərinin bu istiqamətlərdəki bütün addımları müsbət qarşılmalı və təqdir edilməlidir.

Ümumiyyətlə, ortaq ədəbi dil hər zaman bir mübahisə mövzusu olmuşdur. Bu ideyaya qarşı çıxanlarla yanaşı, onu dəstəkləyənlər də olmuşdur. Sözügedən məsələ keçən əsrdə repressiyanın başladığı 30-cu illərə qədər davam etdirilmişdir.

Ümumi kökə və mədəniyyətə sahib olan türk xalqlarının bir-biri ilə sürətli integrasiya proseslərinin gətirdiyi müasir mərhələdə bu xalqların ortaq əlifba və imlaya sahib olmaqlarının müstəsna əhəmiyyəti var. Ortaq türk ədəbi dilinə aparan yolda vahid imla qaydaları və əlifbanın mövcudluğu da ilkin şərtlərdəndir.

Elmi-təcrübi əsası M. F. Axundov tərəfindən hələ XIX əsrdə qoyulan yeni ortaq əlifba problemi XX əsrin əvvəllərində bir daha aktuallaşdı və türk xalqları arasında birinci olaraq 1922-ci ildə Azərbaycanda ümumtürk səciyyəli latın əlifbasına keçid reallaşdı. Az sonra türkdilli xalqların böyük əksəriyyəti bu əlifbanı qəbul etdi. Lakin siyasi səbəblərdən, daha dəqiq desək, türk xalqlarının bir-birinə daha da yaxınlaşmasına qısqançlıq səbəbindən bu layihəni tam həyata keçirmək mümkün olmadı. Sovet liderlərinin repressiya siyasəti latın qrafikalı ortaq türk əlifbasına münasibətdə də özünü göstərdi. Heç 20 il keçməmiş sovetlər birliyinin daxilində yaşayan türk xalqlarının əlifbası məcburi surətdə rusların istifadə etdiyi kiril əlifbası ilə əvəz edildi. Türkiyədə isə 1928-ci ildən latın qrafikalı əlifba qəbul olunmuşdur. Azad olmuş digər türkdilli dövlətlər də yenidən latın qrafikalı əlifbadan istifadə etmişlər.

Keçmiş Sovetlər Birliyi tərkibində olan türkdilli respublikalar müstəqillik qazandıqdan sonra türk dillərinin orfoqrafik və orfoepik problemlərinin, fonetik, leksik-semantik və qrammatik qatlarının diaxron və sinxron planda, müqayisəli-tipoloji müstəvidə araşdırılmasına maraq artmış və bu sahədə bir sıra araşdırmalar aparılmışdır. Türk xalqları arasında ortaq əlifba və imla problemləri bu gün türkologiya elmi üçün olduqca siyasi-ictimai əhəmiyyət daşıyır. Aydın ki, türk xalqları üçün ortaq əlifba məsələsi həll olunmadan onlar arasında ortaq ünsiyyəti və ortaq imlanı yaratmaq mümkün deyildir.

XX əsrin əvvəllərində ortaq türk dili və ortaq türk əlifbası ideyalarının təbliğ olunması ilk növbədə bu dövrdə türkçülük hərəkatının böyük vüsət alması ilə bağlı idi. Həm Türkiyədə, həm də digər türk xalqları arasında milliyyətçi qüvvələr türkçülüğü böyük bir hərəkata çevirdilər. XX əsrin 90-cı illərində türkdilli xalqların ictimai-siyasi həyatında baş verən çox böyük tarixi dəyişikliklər, bütövlükdə türk dünyasının daha da yaxınlaşması və milli təməllər uğrunda birləşməsi yeni-yeni problemlərin meydana çıxmasına səbəb olmuşdur. 70 illik

fasilədən sonra müstəqillik dövründə ortaqlıq ideyalarının davamçıları bu hərəkəti daha da genişləndirərək əməli fəaliyyətə başladılar.

Hazırda türkoloji dilçiliyi ayrı-ayrı türk dillərinə dair məsələlərlə yanaşı, bütün türkdilli xalqların vahid ünsiyyəti üçün ümumi olan problemlər daha çox maraqlandırır. Bunlardan biri də türklər arasında ortaqlıq dilinin yaradılmasıdır. Bu ideya xeyli vaxtdır gündəmdədir. Hansı ki, Türk xalqlarının 2007-ci ildə Bakıda keçirilən XI qurultayında ortaqlıq dilinin yaradılması haqqında tövsiyə də qəbul olunmuşdur. Ortaqlıq dili ideyası yaratmaq məsələsi də hörmətli alimimiz, elmi mühazirələrindən bəhrələndiyim müəllimim, akademik Tofiq Hacıyevi də narahat edən məsələlərdən olmuşdur. O, "Türklər üçün ortaqlıq dilini" kitabında qeyd edir ki, "Türk ölkələrinin Rusiya tərəfindən işğalına qədər türk xalqları arasında anlaşma problemi olmamışdır". Lakin türkdilli ölkələrin rus imperiyası tərəfindən işğalından sonra bu qarşılaşma, dili bir, dini bir millətlər arasında süni uçurumlar yaranmağa, onlar arasındakı sıx əlaqələr zəifləməyə başlamışdır. Alim "Biz Mirzə Kazım bəyi yaxşı tanıyırmıq?", "Dilimizin tarixi: onu yaxşı bilirikmi?", "Bugünkü türk kitabları" (Bugünkü türk kitabları, 1991), "Türkoloji qurultay: gündəliyi və problemlərinin taleyi" (Quliyev, 2009: 4), "Birinci Türkoloji Qurultayda ədəbi dil məsələsi" (Birinci Türkoloji Qurultayda ədəbi dil məsələsi, 2015), "Türk dilində sözün morfoloji inkişafı (Türk dillərinin leksik-morfoloji inkişafı)" əsərlərində sözügedən məsələ ilə bağlı geniş şəkildə münasibət bildirmişdir.

Akademik bu məsələdə XIX əsrin 80-ci illərində Krım-tatar ideoloqu İsmayıl bəy Qasıralının türk birliyi üçün "İşdə, fikirdə, dildə bir" ideyasını rəhbər tutaraq, türk xalqları arasında digər əlaqələrin başlanğıcının da bu ideyadan qaynaqlandığını ilk dəfə olaraq irəli sürmüşdü. Alim bir olmağın, birləşməyin, böyük bir xalqın (eyni zamanda, bütün türk xalqlarının) taleyinin gələcəkdə yalnız bu birlikdən asılı olduğunu dəlillərlə sübut edir. Müəllif bununla bağlı yazır: "XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda Əli bəy Hüseynzadə (Turan), Türkiyədə Ziya Göyaltı bu ideyanı yaşatdılar və inkişaf etdirdilər. Əlbəttə bir olmaq, bir məsləkə qulluq etmək yolunda bir dildə ünsiyyət saxlamağın, həqiqətən, böyük əhəmiyyəti var. Bu birlik ideyası ortaqlıq dili ideyasını yaratdı. Bu məsələ müzakirə oluna-oluna, çözülmə-çözülmə sovetlərə qədər uzandı. 1926-cı il Bakı Türkoloji qurultayında gündəliyə düşdü, 1937-ci il repressiyasından sonra qəti olaraq dayandı. Bir də Sovet İttifaqı dağılandıqdan sonra, müstəqil türk dövlətlərinin yaranması ilə Türkiyədə Uluslararası türk dili qurultaylarında bu mövzu yenidən qaldırıldı" (Dilimizin tarixi: onu yaxşı bilirikmi?, 1989).

Tofiq Hacıyev illərdən bəri öz dilinin, xalqının, yurdunun böyüklüyünü bütün dünyaya bəyan etmək, göstərmək və sübut etmək istəyib. Mahmud Kaşğari, Əli bəy Hüseynzadə, İsmayıl bəy Qasıralı və Ziya Göyaltı kimi şəxsiyyətlərin arzularının davamçısı, vərəsəsi kimi çıxış edir, bu işi başa çatdırmağı özünün bir vətəndaş, türklük borcu sayırdı. Bu ideyanı həyata keçirməyi özünün şərəfli vəzifəsi hesab edir, müxtəlif türk xalqlarının nümayəndələri ilə türk dili ilə deyil, başqa bir xarici dillə ünsiyyət qurmağı hər bir türk üçün həqarət sayırdı. O, Mahmud Kaşğarinin "Türkün ürəyinə girmək üçün onunla onun dilində danışmaqdan başqa yol yoxdur" fikrini əsas tutaraq yazırdı: "Müxtəlif coğrafiyalardan olan türkün türkcə danışmasında xüsusi bir mənəvi-psixoloji hissiyyət, doğmalıq duyulur".

Alim bu mənada 2000-ci il aprelin 8-də "Dədə Qorqud" kitabının 1300 illik yubileyinə gələn Qırğızıstanın məsul dövlət adamının "Biz bir millət, altı dövlətlik" (Qazaxıstan, Qırğızıstan, Özbəkistan, Türkmənistan, Azərbaycan və Türkiyə) ifadəsini yüksək dəyərləndirirdi. Hörmətli akademik ortaqlıq dilini olan türk dilinin digər türk dillərinin sıradan çıxması əsasında yaranmasının əleyhinə idi. O, hər bir türk xalqının öz dilini inkişaf etdirməklə yanaşı, ortaqlıq dili yaradıb, digər xarici dillərin köməyi olmadan həmin ortaqlıq dilindən – türk dilindən yararlanmasını arzulayırdı. Alim "Ümumi türk dili formalaşsa bilməz. Kimə ana dilindən əl çəkib təzə dil yaratmaz. Sadəcə, müasir türk dillərindən birini ümumi ünsiyyət dili kimi qəbul etmək olar. Bu ümumi ünsiyyət dili sənin həmişə işlətdiyin ana dilinin yerinə gəlmir. Sən ailədə, işdə dostlarınla həmişə işlətdiyin ana dilində danışacaqsan. Ümumi ünsiyyət dilini başqa türkcələrin nümayəndələri ilə ünsiyyətdə, beynəlxalq tədbirlərdə

işlətməlisən, o, sənin dil açdığın dili, beşik dilini sıxışdırmamalıdır, yoxsa bütün türklər tərəfindən sevilməz, ana dilinə şəriklər sayılır. Ana dili Tanrı gücündə varlıqdır. Tanrı da ki, bildiyimiz kimi, şəriklər sevməz”- deyərək doğma dilinə olan yüksək hörmət və sevgisini də bildirmişdir. Bu cavabla o eyni zamanda ortaq ünsiyyət dili olacaq türk dilindən əlavə digər türk dillərinə – qazax, qırğız, özbək, türkmən dillərinə də olan sevgisi bürüzə vermişdir (Zeynal, 2018: sherg.az).

Ortaq türk dili yaradılması məsələsi xakas alimi N.Katanovu hələ XIX əsrin sonlarından maraqlandırır. Dostu Arseniy Yarılova ünvanladığı məktubunda o yazırdı: "... mən bütün türk ləhcələri lüğəti tərtib etməyə başlamışam. İndiyə qədər sözlərin sayı 60 000-ə çatdırılıb. Hələ 15 illik iş var. XX yüzillikdə çapına başlayacağam". Həmin lüğətin əlyazması hal-hazırda Tataristanın Dövlət Arxivində saxlanılır...

O dövrün ortaq türk dili yaratmaq istəyən görkəmli ziyalılarından biri də əslən Kırım tatarı olan İsmayıl bəy Qasprinski idi. O, 1882-ci ildə "Həyat", "İrşad" və "Tərcüman"ın dillərinin osmanlı türkcəsi olduğunu iddia edənlərə cavab olaraq yazırdı: "'Həyat", "İrşad" və "Tərcüman"ın dilləri eyni deyil. Hamının oxuya bilməsi üçün "Tərcüman" ortaq türk dilində çıxır. "Həyat" və "İrşad" qəzetləri isə Azərbaycan ləhcəsində çıxırlar. Bizi günahlandırırırlar ki, biz osmanlı ləhcəsində yazırıq. Yox, biz osmanlı ləhcəsində yazmırıq. Biz ümumi türk dili qəbul etmişik və bu dildə də yazırıq. Hazırda biz yalnız sadə kitabçalar və qəzet buraxırıq. Əgər iri həcmli kitab, bütün elmlər üzrə elmi əsərlərin çapına başlasaq, onda yenə də dili təkmilləşdirmək lazım gələcək. Ümumiyyətlə, bizdə sosiologiya, riyaziyyat, fizika, təbiətşünaslıq, iqtisadiyyat və digər elmlərlə bağlı terminlər yoxdur. Elmi və texniki terminlərsiz ümumiyyətlə, elmi iş, kitab yazmaq mümkün deyil. Biz gərək bu terminləri ya yaradaq, ya onları başqa dillərdən (rus, fransız, türk) alaq, ya da ki, özümüz uyduraq".

Bunu qeyd etməliyik ki, "Tərcüman" qəzeti ortaq türk ədəbi dili ideyasının yayılmasında müstəsna tarixi rol oynamışdır. Bir çoxları İsmayıl bəy Qasprinskiyi günahlandıraraq sadə xalqın bu dili bilmədiyini önə sürürdülər. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, o vaxt xalqın böyük əksəriyyəti savadsız idi. Onlar nəinki ortaq türk dilində, heç öz doğma ləhcələrində çıxan qəzetləri də oxuya bilmirdilər.

Günümüzdə ortaq türk dili ilə bağlı bir çox təklif mövcuddur. Bir çoxları ortaq türk dilini qaraxanlı və çağatay dövrləri türk xalqlarının dilinin əsasında hazırlamağı təklif edirlər. Bəziləri hətta Çar Rusiyası dönməsində əski tatar dilinin ölkə daxilindəki rəsmi yazışmalarda geniş yayıldığı, hətta XVIII əsrdən məmurlara tədris müəssisələrində bu dilin keçilməsini əsas gətirərək, tatar dilini baza kimi götürməyi təklif edirlər. Məlumdur ki, 1860-cı ilə qədər Volqa-Ural tatarları arasında çağatay ədəbi dilinin, qismən də Osmanlı türkcəsinin təsirinə məruz qalmış əski tatar ədəbi dili hökm sürürdü.

Bu gün ortaq türk dili Türk Xalqlarının Beynəlxalq Assambleyasının prezidenti Yermentay Sultanmuradı da narahat edir və onun rəhbərlik etdiyi qurumda da ortaq türk dili yaradılması ilə bağlı bəzi işlər görülür. Bir çoxları əlifba dəyişmənin mənasız olduğunu, bununla bərabər imla prinsiplərinin, qaydalarının da dəyişdirilməsi təklifi ilə çıxış edir. Fonetik imla prinsipindən imtina edərək etimoloji-morfoloji prinsiplərə keçilməsini irəli sürür, bəziləri cılız hissələrin qoynunda çapalayaq ortaq türk dilinin oğuz deyil, qırpaq və ya çağatay dillərindən olmasını istəyirlər. Türküstan bayrağı altında birləşməyi də təklif edənlər var. Lakin bu məsələ ilə bağlı ən kəsərli söz dövlət başçalarına aiddir. Qazaxıstan prezidenti Nursultan Nazarbayevin Mərkəzi Asiya dövlətləri Birliyi, həmçinin Qırğızıstan və Qazaxıstan arasında dövlətlərarası Şura yaradılması təklifi ilə çıxış etməsi və K. Bakiyevin bunu dəstəkləməsi, türklərin birliyini alqışlayan İslam Kərimovun "Türküstan bizim ümumi evimizdir" deməsi Orta Asiya türk dövlətlərinin birliyə çox yaxın olmalarından xəbər verir. Azərbaycan prezidenti İlham Əliyevin türk dünyasını daha da geniş miqyasda təşkilatlanmış şəkildə görmək istəyi məsələyə müasir dövrün prizmasından baxmağın nəticəsidir. Dil birliyinin mənəvi birliyin qapısı olduğu da məlumdur. Artıq müstəqil türk respublikalarında bu yöndə də iş gedir. Misal

olaraq Özbəkistanda Bəxtiyar Kərimovla Şoaxmad Mutalovun hazırladıqları və çap etdirdikləri "Urtatürk tili" (1992) kitabını göstərmək olar. Müəlliflərin fikrincə, ortaqlıq türk dili yaradılması üçün Beynəlxalq Ortaq Türk dili İnstitutu qurulmalı, ayrı-ayrı türk respublikalarında onun filialları təşkil olunmalıdır. B.Kərimov bütün sözləri ayrı-ayrı türk xalqlarında araşdırmaq, hansı daha çox xalqda varsa, onu da əsas kimi qəbul etməyi təklif edir. Ancaq, tarix elmləri doktoru Güllü Yoloğlu hesab edir ki, bu, nəticəsi görünməyən bir təklifdir və süni ortaqlıq bir dilin yaradılmasına yönəldilmişdir. Süni dil isə esperanto kimi yaşamayacaq. Uzaqbaşı bu dili hər xalqın bir qrup dilçisi kimi biləcək. Geniş xalq kütləsi arasında onun yayılmasına və yaşamasına ümid azdır. 1997-ci il iyun ayının 10-da Başqırdistanın paytaxtı Ufa (Öfö) şəhərində Türkoloqların Beynəlxalq Konqresində tanınmış alim Ə.Tenişev ortaqlıq türk dili məsələsinə toxunaraq demişdir: "Ortaqlıq türk dili üçün süni dil yaratmaq əvəzinə türk xalqlarından birinin dilini ünsiyyət vasitəsi kimi seçmək daha doğru olardı. Bunun üçün həmin türk xalqının dünyada tanınması, iqtisadi inkişafı, əhalisinin sayı, dilinin bir sıra xarici ölkələrdə öyrənilməsi, həmin ölkənin dünya miqyasında nüfuzu və s. nəzərə alınmalıdır". Ə.Tenişev ad çəkməsə də, söhbətin Türkiyə türkcəsindən getdiyini hamıya aydın idi.

Azərbaycan türklərinin soykökünün hansı türk tayfalarına dayandığını daha dolğun sübut edən əsas faktor dildir. 1959-cu ildə "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarının dili" kitabında görkəmli dilçi alim Ə.M.Dəmirçizadə yazırdı: "Azərbaycan ümumxalq dilinin təşəkkülündə oğuz və qıpçaq tayfa dilləri həlledici rol oynamışdır... Oğuzlar... oğuz və qıpçaq qəbilə dilləri əsasında təşəkkül tapmış olan ümumxalq Azərbaycan dilində ünsiyyət edən azərbaycanlılardır". Tanınmış qazax alimi Seydimbek Akselev "Korkut Ata əfsanələri" məqaləsində yazır: "Oğuz-qıpçaq boylarının, bir tək qazax deyil, eyni zamanda özbək, qaraqalpaq, türkmən, Azərbaycan kimi ulusların təşəkkülündə böyük rol oynadıqlarını bilirik". Bunu da qeyd etməliyə ki, ortaqlıq mənəvi dəyərimiz olan "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanları haqqında danışarkən dilçi alim Nizami Cəfərov burada öz əksini tapan ictimai-siyasi, mədəni-mənəvi proseslər sırasında "gəlmə" oğuzlarla "yerli" qıpçaqların münasibətlərini ön plana çəkir (Yoloğlu, 2008:7).

Doğrudur, ötən əsrin əvvəllərində milli dil məsələsi bir qədər fərqli xarakter daşımış və burada əsas problem dilin quruluşu, qrammatikası ilə bağlı olmuşdur. Belə ki, həmin dövrdə ümumtürk ləhcələri arasından Azərbaycan türklərinin hansına üstünlük verə bilməsi ilə bağlı Azərbaycan-türk mütəfəkkirləri arasında əsasən, üç mülahizə mövcud olmuşdur: 1) Osmanlı türkcəsini müdafiə edənlər (Əli bəy Hüseynzadə, İskəndər bəy Məlikov və b.); 2) Azərbaycan türkcəsindən çıxış edənlər (F. B. Köçərli, C. Məmmədquluzadə, Ö. F. Nemanzadə, A. Şaiq və b.) və 3) bütün türklər üçün ümumi bir dil təsis etmək fikrini ortaya atanlar (M. Ə. Rəsulzadə, N. Yusifbəyli və b.). Bu üç xətt arasından isə əvvəllər, Azərbaycan türkcəsini müdafiə edənlər xalq tərəfindən daha çox qəbul edilmişdir. Buna səbəb də Azərbaycan türklərinin ləhcəsində ərəb-fars sözlərinin nisbətən azlığı idi. Tanınmış Azərbaycan-türk mütəfəkkiri Firidun bəy Köçərlinin təbrincə desək, Azərbaycan türkləri də uzun müddət farslarla bir yerdə yaşamağa məcbur olduğu üçün, bir növ onların dilinin təsirinə məruz qalıbdır: «Amma bunula belə, dilimizi o qədər qəliz və dolaşlıq etməyibdir ki, onu anlamaq olmasın». Ancaq sonralar Azərbaycan türkcəsini müdafiə edənlərin əksəriyyəti, o cümlədən böyük türkçülərdən Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Nəsim bəy Yusifbəyli və başqaları ortaqlıq türk dili ideyasını irəli sürmüş, hətta Azərbaycan Cümhuriyyəti (1918-1920) dövründə buna rəsmi şəkil verməyə də çalışmışlar.

Qeyd edək ki, XX əsrin əvvəllərində milli dilin quruluşu və qrammatikasının müəyyənlişməsində hansı ləhcənin, yaxud da ortaqlıq türkcənin qəbul edilməsi ilə bağlı müəyyən mübahisə və müzakirələr olsa da, bunu, milli dilin adı məsələsinə aid etmək olmaz. Çünki həmin dövrdə üç xəttin tərəfdarlarının hamısı yekdilliklə Azərbaycan türklərinin, Azərbaycan Cümhuriyyətinin, hətta Azərbaycan Sovet Cümhuriyyətinin (1936-cı ilə qədər) milli dilinin «Türk dili» kimi adlandırılmasını müdafiə etmişlər. Tanınmış mütəfəkkirlərindən olan M.Ə.Rəsulzadə, N. Yusifbəyli, Ə. Topçubaşov, N. Nərimanov, A. Səfikürdiski, S. M. Əfəndiyev, Q. Qarabəyli, H. Cavid, Ə. Cavad və b. tutduqları siyasi-ideoloji xətdən (sosialist,

bolşevizm, ittihadçı, müsavətçi, liberal və b.) asılı olmayaraq milli dillərini birmənalı şəkildə “türk dili” kimi qəbul etmişlər.

Hətta, XX əsrin əvvəllərində bir çox mütəfəkkirlərimiz Osmanlı türklərinin dilini “osmanlıca”, öz dillərini isə “türk dili” kimi qələmə veriblər. Məsələn, bu dövrdə yaşamış “molla nəsirəddinçi”lərdən Əliqulu Qəmküsar yazırdı ki, osmanlıcadan türkcəyə, yəni Azərbaycan türkcəsinə bir şeir tərcümə edib. Həmin dövrdə böyük Azərbaycan türk şair-mütəfəkkiri Mirzə Ələkbər Sabir isə Ə.Qəmküsarı bu sözlərinə görə tənqid etmişdir. Sabirin fikrincə, Türkiyə və Azərbaycan türklərinin bir dili var ki, o da türk dilidir.

Əgər türk dili Azərbaycan xalqının özbəöz, milli dilidirsə onda «Azərbaycan dili»nə ehtiyac olmamalıdır. Çünki bütün hallarda, türk dilini və yaxud Azərbaycan dilini müdafiə etməsindən asılı olmayaraq, əksəriyyət etiraf edir ki (Anar, Nizami Cəfərov, Həsən Həsənov, Kamal Abdulla, Nizaməddin Şəmsizadə və başqaları), Azərbaycan türklərinin danışdığı dil türk dili, azərbaycanlıların əksəriyyəti isə türkdür. Belə olduğu təqdirdə, yuxarıda adını çəkdiyimiz və çəkmədiyimiz müəlliflərdən bəzilərinin yazması ki, dövlət dilinin türk dili deyil, «Azərbaycan dili» adlandırılması Azərbaycan milli ideyasının, Azərbaycan milli dövlətçiliyinin özünəməxsusluğu və s. ilə bağlıdır məsələsini anlamaq isə biraz müşkül məsələdir.

Hesab edirik ki, bütün hallarda Azərbaycan Respublikasının dövlət dilinin türk dili adlandırılması daha təbii və məntiqəuyğundur. Bu ilk növbədə, türk-müsəlman ölkələri arasında birinci dəfə türk dilini dövlət dili kimi qəbul etmiş Azərbaycan Cümhuriyyətinə sözlün həqiqi mənasında sahib çıxmaq üçün lazımdır. Digər tərəfdən hazırda Böyük Britaniya, ABŞ, Avstraliyanın müstəqil olmaqlarına baxmayaraq, dövlət dillərini ingilis dili adlandırması nə qədər məntiqəuyğundursa, Azərbaycan və Türkiyənin də dövlət dilinin türk dili adlandırması bir o qədər təbiidir. Yəni kimsə hesab edirsə ki, Azərbaycanda dövlət dilinin türk dili adlandırması guya, milli dövlətçiliyə zərər olacaqdır, bu fikirlə qətiyyənlə razlaşmırıq. Onda gərək dövlət dili ingilis dili olan Böyük Britaniya, ABŞ və Avstariliya, eləcə də dövlət dili ərəb dili olan Səduyyəət Ərəbistanı, Misir, Yəmənlər və b. dillərinin adını təcili dəyişsinlər.

Bütün bunlarla yanaşı, hesab edirik ki, əgər “Azərbaycan dili” anlayışı toxunulmazdırsa, o zaman “türk dili” birmənalı şəkildə başqa dillər kimi (rus, ingilis, fransız), əcnəbi dil elan olunmalıdır. Yuxarıda da qeyd etdimiz kimi, onsuz da, qeyri-rəsmi şəkildə türk dili bəziləri üçün məhz xarici dildir və bu yöndə də kifayət qədər təbliğatlar aparılır və işlər görülür. Sadəcə olaraq, bu işlər və təbliğatlar elə şəkildə görülür ki, cəmiyyətin əksəriyyəti bunu anlamaq da çətinlik çəkir. Bir növ “türk dili”nin əcnəbləşdirilməsi siyasəti mərhələli şəkildə həyata keçirilir. Təbii ki, bununla razılaşmaq mümkün deyildir. Ona görə də, hesab edirik ki, “türk dili”nə qarşı ikili siyasət aparılmalı əsl mövqelərini açıq şəkildə ortaya qoymalıdırlar. Əgər kimlərsə hesab edirsə ki, “türk dili” əcnəbi bir dildir, onda ona Azərbaycanda “rus dili”, “ingilis dili” və başqa dillər kimi şərait yaradılmalıdır. Məsələn, orta məktəblərdə “türk dili” də keçirilsin. “türk dili”ni əcnəbi dil kimi qəbul edənlərin uşaqları da orta məktəblərdə türk dilini öyrənsinlər. Bəlkə onda aydın olar ki, “Azərbaycan dili” və “türk dili” eyni dil, yoxsa başqa-başqa dillərdir. Ən əsası, əgər türk dilini doğmalaşdırma bilmədiksə, heç olmazsa əcnəbi status verməklə onu daha yaxından mənimsəyə bilərik. Bununla da orta məktəblərdə rus dilini öyrənənlər böyüyəndə rus təfəkkürünə yiyələndikləri kimi, türk dilini öyrənənlər də sözlün həqiqi mənasında türk təfəkkürünə sahib çıxarlar.

Nəticə

Qısacası, fikrimizcə, “türk dili” ilə bağlı vəziyyətin qeyri-müəyyən qalmağındansa, ona əcnəbi dil statusu verilməsi və orta məktəblərdə əcnəbi dil kimi «türk dili»nin tədris olunması ən azından işimizin xeyrinə olardı. Vaxtilə Həsən bəy Zərdabi, Seyid Əzim Şirvani və başqaları üzlərini bəzi din xadimlərinə tutaraq deyirdilər ki, bu günə qədər islamı sizin dilinizdən öyrənməyə başa düşmədik. İndi, heç olmazsa imkan verin ki, Qərb mədəniyyətindən xəbərdar olub, islamın mahiyyətini əcnəbilərin dilindən öyrənək (<http://modern.az/az/news/29574>).

Tədqiqatçı İ.Quliyev hesab edir ki, dilimiz bütün türk dilləri içində öz leksik və semantik tərkibinə, qrammatik strukturuna görə ən zəngini, ən inkişaf etmişidir. Eyni zamanda, müasir Azərbaycan dili türk dilləri içərisində öz təmizliyini və genetik xüsusiyyətlərini ən yaxşı qoruyub-saxlamış dildir. Çünki bu gün özbək, qazax, qırğız, türkmən, tatar, başqırd, Azərbaycan və sair adlarla adlandırdığımız dillərin hamısı bir kökdən, bir mənbədən gəlir. Vaxtilə hamımızın əcdadları bu dildə danışmaqla bir-birlərini başa düşüb, fikirlərini çatdırıblar. Orta Asiyanın türkdilli respublikalarında türk dillərinin vəziyyəti daha acınacaqlıdır (Quliyev, 2009: 4). Həmçinin akad.G.Həsənzadə hesab edir ki, orta q türk dilinin əsasında Azərbaycan dilinin dayandığı təqdirdə onun bütün türkdilli xalqlar üçün ümumişlək dilə çevrilməsi problemi olmayacaq. Türkiyə türkcəsi, türkmən, qazax, qırğız dilindən də sözlər, ifadələr gələ bilər. Çünki dil daim inkişaf etməyi, zənginləşməyi sevən ictimai ünsiyyət vasitəsidir.

Qohum xalqlar üçün orta q ünsiyyət dili yaratmaq onların siyasi-ictimai həyatında xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Orta q ədəbi dil elmi, mədəni, iqtisadi və siyasi əlaqələrin yaranıb genişlənməsində əvəzsiz vasitədir. Başqa xalqlar kimi, türk dünyasını təmsil edən hər bir xalqın da tarixən öz doğma, zəngin ədəbi dili yaranıb formalaşmışdır. Bu çoxsaylı türk ədəbi dilləri, təbii olaraq, bir-birindən az-çox dərəcədə fərqlənir. Həmin fərqlər dillərin bütün komponentlərində xüsusilə də lüğət tərkibini təşkil edən dil vahidlərində özünü daha qabarıq şəkildə göstərir. Yaşadığımız dövrdə türk xalqları üçün orta q türk ədəbi dilinin yaradılmasına böyük ehtiyac duyulur. Orta q dil yaratmaq artıq zamanın tələbidir, və bu sahədə ciddi addımların atılmasının vaxtı artıq yetişmişdir.

"Türk elləri bir-birinə yadlanır,

Qazax, qırğız, özbək, türkmən adlanır"-bu misralar sanki böyük türkcəmizin bölünə-bölünə öz böyüklüyünü itirəcəyindən ehtiyat edən dahi şairimiz Almas İldırımın narahatlığını olduqca aydın şəkildə ifadə etmişdir.

Ədəbiyyat

Birinci Türkoloji Qurultayda ədəbi dil məsələsi (2015). *"Ədəbiyyat" qəzeti*, 16 dekabr.

Bugünkü türk kitabları (1991). *"Ədəbiyyat" qəzeti*, 10 may

Dilimizin tarixi: onu yaxşı bilirikmi? (1989). *"Azərbaycan gəncləri"*, 20 aprel

GEOFFREY, W. (1977). The Turkic Languages of Soviet Muslim Asia: Russian Linguistic Policy. *Middle Eastern Studies*, Vol. 13, No. 2 (May), pp. 208-217

<http://modern.az/az/news/29574>

QULİYEV, İ. (2009). Orta q türk dilinin əsasında Azərbaycan dili dayanmalıdır. *Kaspi*, 13 fevral, s. 4.

ÖZEREN, M. (2019). Türk Dünyasında Ortak İmlâ (Yazım) Sorunu. *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi (TÜRKLAD)*, 3. cilt, 1. sayı, s. 104-121.

ÖZEREN, M. (2018). Dil Kimlik İlişkisi Çerçevesinde Rusya Federasyonu'ndaki Türk Halklarının ve Türk Lehçelerinin Durumu. *The Journal of Academic Social Science Studies*, Number 73, Winter 2018, p. 163-182.

POOL, J. (1976). Developing the Soviet Turkic Tongues. *The Language of the Politics of Language, Slavic Review*, Vol. 35, No. 3, Sep., pp. 425-442

Türkoloji qurultay: gündəliyi və problemlərinin taleyi (1996.) "Ədəbiyyat qəzeti", 18 noyabr

YOLOĞLU, G. (2008). Ortaq türk dili.Ötəri həvəs, yoxsa tarixi reallığın şərtləndirdiyi zərurət? "Kaspi". 7 avqust.-N139.-s.7.

ZEYNAL, S. (2018). Akademik Tofiq Hacıyev və orta q türk dili ideyası. 23 noyabr, *sherg.az*.